

Гордана Благојевић

Етнографски институт САНУ, Београд
gordana.blagojevic@ei.sanu.ac.rs

Пурим: трансформација функције празника у животу београдске јеврејске заједнице¹

У центру пажње овог истраживања налази се функција празника Пурима у животу београдске јеврејске заједнице. У дијахронијској перспективи сагледавају се опште и локалне карактеристике празника, различити нивои његовог празновања (приватна и јавна сфера). У истраживаној заједници овај празник је претрпео трансформацију од верске до секуларне светковине, и затим ревитализацију религијског контекста. У раду се анализирају механизми различитих нивоа обнављања и концептуирања овог празника, како на институционализованом нивоу, тако и у облику спонтаних личних иницијатива. Посматрају се различите функције овог празника у ширем друштвеном контексту и њихове дијахронијске промене.

Кључне речи: Пурим, Јевреји, београдска јеврејска општина, ревитализација празника, Србија.

Purim: Transformation of the Role of the Holiday in the Life of Belgrade Jewish Community

The focus of this research is on the function of the holiday Purim in the life of Belgrade Jewish community. In diachronic perspective we are looking at general and local characteristics of the holiday, and different levels of its celebration (private, public sphere). In the studied community this holiday has undergone a transformation from a religious to a secular feast followed by revitalization of its religious context. This paper analyzes the mechanisms of various levels of recovery and conceptualization of this holiday, on the institutionalized level and in the form of spontaneous personal initiatives. We are looking at different functions of this holiday in broad social context and their diachronic changes.

Key words: Purim, Jews, Belgrade Jewish community, holiday revitalization, Serbia.

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту број 177027: *Мултиетничитет, мултукултурализам, миграције савремени процеси* Етнографског института САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Увод

У фокусу интересовања овог рада налазе се различите улоге празника Пурима у животу београдске јеврејске заједнице. Један од циљева овог истраживања је сагледавање општих и локалних карактеристика Пурима у дијахронијској перспективи, као и различити нивои и контексти његовог празновања како у приватној, тако и у јавној сфери. Овај, иако верски празник, у Београду је у периоду од краја Другог светског рата до деведесетих година 20. века био прослављан у секуларизованом облику. Поставља се питање који су фактори утицали на карактер празновања Пурима, који елементи празника су задржани у југословенском периоду и да ли је било утицаја од стране државних власти. Са обновом религијског живота у српском друштву током деведесетих година 20. века долази до ревитализације верске праксе и у београдској јеврејској заједници.

У раду се анализирају различити механизми ревитализације овог празника, како на институционализованом – јавном нивоу, тако и у домену приватне сфере. Током истраживања, анализом наратива, желела сам да сагледам различите стратегије обнове и *доживљаја* празника од стране актера, на сакралном и секуларном нивоу. Поставља се питање шта званични верски ауторитети јеврејске заједнице желе да обнове и на који начин. Са друге стране, сматрала сам да је потребно да испитам историјске промене значаја и рефлексije Пурима у животу чланова београдске јеврејске општине, посебно омладине. На примеру празника Пурима могу се сагледати различити проблеми ревитализације верског живота београдских Јевреја.

Рад је настао на основу сопствених теренских истраживања спроведених у Београду у периоду од фебруара 2015. до марта 2016. године. Током истраживања интервјуисала сам петнаест особа оба пола, различите старосне структуре (од 20 до 86 година старости), које су желеле да остану анонимне. Образовна структура испитаника је различита, иако су већина са високим школским образовањем различитих професија (лекари, професори, службеници), истраживањем су обухваћене и особе са средњошколским образовањем, као и студенти и пензионери. Поред тога, користила сам методу посматрања са учествовањем, која је подразумевала присуствовање прославама Пурима у синагоги, пригодним програмима у јеврејској општини, омладинским прославама итд. Доста података прикупила сам током слободних разговора са члановима београдске јеврејске заједнице. Драгоцени извор за писање овог рада представља архивска грађа из Јеврејског историјског музеја и приватних породичних архива.²

² Посебну захвалност дугујем Војислави Радовановић, директору Јеврејског историјског музеја у Београду, рабину Исаку Асиелу, председнику Савеза јеврејских општина Србије Рубену Фуксу, председнику београдске јеврејске општине Данијелу Богуновићу, као и свим саговорницима који су учествовали у овом истраживању, а без чије помоћи писање овог рада не би било могуће.

Јеврејска заједница у Београду

Бурна историја града Београда, и у вези са тим честа ратна разарања, условила су страдања његовог становништва и губитак великог дела архивског материјала и извора у вези са његовом историјом и пореклом. Код различитих аутора постоје несугласице по питању датирања доласка и порекла првих јеврејских становника Београда. На ову проблематику је указао Богумил Храбак, констатујући постојање различитих хронологија које немају научну утемељеност у историјским изворима (Hrabak 2009, 13–14). Најранији писани податак о Јеврејима у Београду потиче из средине 10. века (Hrabak 2009, 15). То су били Јевреји Романиоти који су говорили грчки језик (Hrabak 2009, 6). У Београду су пронашли уточиште Јевреји Ашкенази, избеглице из средњоевропских земаља и Мађарске, који су говорили јидиш, језик који у основи има горњонемачке дијалекте, као и италофони Јевреји из Италије (Sorić 1988, 124; Vlahović 1994, 162; Hrabak 2009, 25). Услед верских прогона од стране инквизиције у 15. веку долази до принудних миграција Јевреја Сефарда из Шпаније и Португала који су говорили врсту измењеног старошпанског језика, ладино (Vlahović 1994, 162; Vučina Simović, Filipović 2009, 41). Ове миграције су утицале на повећање јеврејских заједница у оквиру Османског царства, па тиме и у Србији (Hrabak 2009, 6). Тако се број Јевреја у Београду знатније повећао тек након османлијског освајања града 1521. године (Hrabak 2009, 24).

Београдски Јевреји су чували своју самобитност. Имали су самоуправност општина, своје судство, школе и гробља. Главну улогу у формирању и очувању јеврејског идентитета имала је обредно-религијска пракса. Осим лингвистичке подвојености, Сефарди и Ашкенази су имали низ верских разлика, што је утицало да у Београду формирају одвојене заједнице. Сефардско насеље налазило се на *Јалији*, на обали Дунава (Hrabak 2009, 6).

Раст јеврејске заједнице заустављен је услед аустријске окупације Београда 1688. године. Аустријанци су спалили јеврејску махалу, убили и поробили многе Јевреје. Београд је до краја 18. века преживео још две аустријске окупације, у којима су страдали и његови јеврејски житељи (Sorić 1988, 124). Јеврејска заједница била је у успону током прве владе кнеза Милоша (1815–1839). Тада су Јевреји били равноправни грађани, слободно се бавећи трговином широм Србије. У Књажевској штампарији штампали су књиге на хебрејском и на ладину (Sorić 1988, 125). Међутим, у периоду од 1839–1878. године морали су да се боре за своја грађанска права која им власти после кнеза Милоша нису признавале (Sorić 1988, 125). Берлински конгрес (1878) је побољшао положај Јевреја у Србији и околним земљама, јер је један од услова за стицање независности било признавање њихове грађанске равноправности (Sindik 2009, 454). То је довело до оснивања многих просветних, културних, хуманитарних и других јеврејских друштва. У Београду до данас постоји *Српско-јеврејско певачко друштво* које је основано 1879. године (Sindik 2009, 455).

Према досадашњим научним сазнањима, стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одиграло је значајну улогу у животу јеврејских заједница које су до тада живеље у оквиру различитих државних система. Формиран је Савез јеврејских вероисповедних општина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1919. године, којих је пред Други светски рат било око 50 (Romano 1980; Čvorović, Nikolić 2015, 299). У периоду од 1919. до 1941. активности овог савеза биле су усмерене на просветни, културни и верски рад. Највећа јеврејска општине била је у Београду. Према попису из 1939. године, у Београду је живељо 10.388 Јевреја. Сматра се да су 80% били Сефарди, а 20% Ашкенази (Popović 1997; Čvorović, Nikolić 2015, 299). Јеврејска заједница у Србији била је готово сасвим уништена у холокаусту током нацистичке окупације у Другом светском рату (Ristović 2010; Čvorović, Nikolić 2015, 300–301). Више од половине преживелих Јевреја иселило су у новоосновану државу Израел у периоду од 1948. до 1952. године (Lebl 2007; Čvorović, Nikolić 2015, 302).

Савез јеврејских вероисповедних општина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је после Другог светског рата променио свој назив у Савез јеврејских општина Југославије. Данас је назив ове институције, која повезује све јеврејске општине на територији Србије, Савез јеврејских општина Србије. Ова заједница има 3300 чланова (Jevrejska opština Beograd 2015). Према попису становништва из 2011. године, у Србији живи 787 Јевреја, већином сефардског порекла (Popis 2012).

Чланом **Јеврејске општине Београда** (скраћено: ЈОБ) постаје се или на основу етничког порекла или преласком на јеврејску веру (*зигур*). У првом случају, потребно је да су потенцијалном члану општине неко од родитеља или баба и деда Јевреји). Чланови општине могу да постану и њихови брачни другови и деца. Према статуту, циљ јој је да „омогући живот и континуитет јеврејске заједнице у Београду, заштити њен идентитет и негује јеврејску традицију и културу“ (Jevrejska opština Beograd 2015). У неке од активности београдске јеврејске општине спада организација културних активности, обележавање верских и националних празника. Каритативна функција овог удружења подразумева бригу о старима и болеснима, као и пружање социјалне помоћи потребитима. Кроз ЈОБ се остварује повезаност са другим јеврејским општинама у земљи и свету (Jevrejska opština Beograd 2015). Данијел Богуновић председник ЈОБ-а, каже да општина функционише преко секција као што су српско-јеврејски хор, позориште, плесна група *Нахар Хаеш*, спортски *Макаби клуб* (шах, фудбал, тенис), секција за хебрејски језик, женска секција итд.

Јудаизам у Београду

У Србији је јудаизам признат као једна од седам традиционалних верских заједница. Јудаизам је монотеистичка религија која проповеда веру у „једног, бестелесног и само духовног Бога, оца свих људи“.³

Прве синагоге на територији Београда подизане су са масовнијим доласком Јевреја у 16. веку (Даж, Samardžić 2012, 1). Харис Дајч и Никола Самарџић студиозно су се бавили београдским синагогама, посебно њиховом судбином после Другог светског рата (Даж, Samardžić 2012, 1–9). У Београду се данас богослужења обављају у синагоги *Сукат Шалом*, која представља једину активну јеврејску богомољу у Србији. Ова ашкенаска синагога отворена је 1926. године. Сазидана је у близини некадашње синагоге која је срушена ради урбанистичког развоја (Beogradska sinagoga 2015).

У периоду после Другог светског рата долази до секуларизације српског и, шире посматрано, југословенског друштва, што је захватило све грађане, независно од етничког и верског порекла (Ivanović Barišić 2006, 124). Ове промене су утицале и на београдску јеврејску заједницу, чији је већи број чланова страдао у холокаусту. Као што смо навели, после Другог светског рата из Југославије се иселило преко половине преживелих Јевреја, највише у САД и Израел. Један од мотива за исељавање код религиозних Јевреја била је новонастала друштвенополитичка ситуација у југословенском друштву, због које нису могли да живе у складу са својим верским правилима (Lebl 2007; Ćvorović, Nikolić 2015, 302). Јевреји који су остали у Југославији, и, у њеном саставу, у Србији, живели су секуларизованим начином живота. Током истраживања, моји саговорници јеврејског порекла су истицали да су Јевреји који су преживели холокауст били ослобођени од стране комуниста, што је као последицу имало да велики број оних који су остали у тадашњој Југославији, како сами кажу, „јудаизам замени комунизмом“.

Смањење јеврејске заједнице довело је до повећања броја мешовитих бракова. Током истраживања саговорници су истицали да су таквим брачним заједницама супружници чинили многе уступке и по договору „доносили свако своју традицију, *пола-пола*“. Деци су остављали да сама изабере културно наслеђе које ће следити. Према рабину Исаку Асиелу, таква ситуација доводила је младе људе у стање *збуњености*, јер нису желели да се мере ни мајчиној ни очевој страни. Он саветује младе људе да изабере

³ Божје име Јахве (или Јехова) због светости је табуисано и не сме да се изговара. У складу са јудаистичким учењем Јевреји су *изабрани народ* коме је Бог посредством Мојсија дао писани и усмени закон. Писани закон је садржан у хебрејској збирци светих списа *Танах*, коју хришћани називају Старим заветом (Danon 1996, 76–89). Усмено предање записивано је вековима у *Талмуд*, јеврејску свету књигу која, поред теолошког учења, садржи и правне прописе, обредна правила, приче и изреке. Верски центар у коме су вршена богослужења био је јерусалимски храм који је разорен 70. године. Након његовог уништења, богослужења се одвијају у синагогама. Рабини су поглавари верских општина, свештеници (Danon 1996, 160–163).

„једну страну“ и да следе једну традицију, јеврејску или неку другу. Највећи број деце из таквих мешовитих бракова је спонтано бирао културни идентитет већинске српске националне заједнице. Једна испитаница из српско-јеврејског брака за себе каже: „По завршетку студија почела сам да се интересујем за своје порекло. Како људи постају свеснији себе, почну да се питају ко су. Ја не могу да негирам ни једну страну своје личности“.

У београдској синагоги је од 1971. до 2002. године служио рабин Цадик Данон, који је пре Другог светског рата завршио рабинску школу у Сарајеву. Држао је службу петком увече и о празницима, али није било јутарњих служби.

Долазак садашњег рабина Исака Асиела у београдску синагогу 1996. године означава почетак обнове верског богослужбеног живота јеврејске заједнице. Ова појава је у складу са атмосфером која је владала у српском друштву, јер се деведесете године 20. века сматрају периодом ревитализације верског живота (Ivanović Barišić 2006, 131). У овом периоду долази до преиспитивања религијског идентитета и обнове верских аспеката и у српској дијаспори (Prelić 1998: 121–134). Занимљиво је да је београдски рабин, који је уједно и једини рабин за Србију, по етничком пореклу Србин који је прешао у јудаизам (Čvorović 2015, 2)

Од осамдесетих година 20. века у источноевропским земљама долази до интересовања за религију (Ivanović Barišić 2006, 125). Наративи прикупљени у овом истраживању сведоче да је у том периоду Југославија захваљујући свом геополитичком положају одиграла значајну улогу у повезивању јеврејских заједница из света, јер су на њеној територији организовани летњи кампови за омладину. Од средине осамдесетих година 20. века посебно је био значајан јеврејски камп у Пировцу (Хрватска), у коме је боравио велики број мојих саговорника. Осим за чланове југословенских јеврејских заједница, то је било место сусрета јеврејских предавача и мисионара из САД и Израела и Јевреја из земаља тадашњег *Источног блока* (на пример из Мађарске, Чешке, Пољске). Југословенска територија је била најпогоднија за успостављање контакта, јер Јевреји из *источних* земаља нису могли да путују на Запад, а и мисионарима у њиховој средини је био отежан рад. После пада Берлинског зида створили су се услови за убрзану јудаизацију јеврејског становништва у источноевропским земљама, док је на територији некадашње Југославије тај процес успорен због ратова и санкција. Рабин Асиел каже да је у верски живот „полако уводио све потребне промене“ и да му је било потребно „неколико година да достигне потребни ниво“. Рабин је држао дугогодишње циклусе предавања у различитим јеврејским општинама широм Србије (Београд, Бела Црква, Вршац, Зрењанин, Лесковац, Нови Сад, Панчево, Суботица итд.) и у разним градовима у земљама у окружењу (Бања Лука, Загреб, Скопље), којима су присуствовали заинтересовани слушаоци различите старосне структуре (од седам до осамдесет година), оба пола и различитог образовног нивоа. Ипак, већину су чинили млади факултетски образовани слушаоци, тако да је, према рабиновим речима, тематика предавања била орјентисана на „јеврејско филозофско-верско наслеђе“. Првих

дана бомбардовања СР Југославије у марту 1999. године иселила се велика група београдских Јевреја: „Имао сам око 200 учесника у свим заједницама и одједном сам остао без људи са којима сам радио од 1995. до 1999. Чим је почело бомбардовање 1999. године сви су се иселили. Преко Будимпеште су емигрирали у Америку или Канаду“. Након тога, рабин Асиел је започео рад са новом групом људи, као и преводилачки рад са хебрејског на српски језик и издавачку делатност. У последњих двадесет година службе у београдској синагоги држане су петком увече, суботом ујутру и на јеврејске празнике.

Зграда синагоге се активно обнавља од бомбардовања 1999. године до данас, а поред верских активности, служи и за друштвене активности. У њој се налази Омладински клуб, удружење старијих чланова *Златно срце*, планира се обнова обданишта за децу (Beogradska sinagoga 2015).

У синагоги је 2004. године обновљена *кошер* кухиња (са храном припремљеном у складу са јудејским верским прописима), једина те врсте у Србији, која ради сваки дан. Поред каритативне улоге, помоћи социјално угроженим лицима, ова кухиња је допринела да и религијски празници у синагоги добију другу димензију, у смислу окупљања и дружења верника, после службе петком увече, уз заједнички оброк. Према рабину, „та вечера је служила за учење јеврејских песама и за објашњавање шта се те седмице чита у синагоги. Тако је повезана молитва, оброк и учење.“ После јутарње службе суботом, такође се служи оброк за све присутне. Овде је наглашен друштвени аспект заједничког обедовања у функцији учвршћивања односа унутар заједнице. Поред кухиње се налази вишенаменска сала. Ту се одржавају различите културне активности, предавања, прославе празника.

Пурим

Празник Пурим је настао међу Јеврејима у дијаспори као сећање на избављење у време прогонства у Персију, у доба цара Ахашвера.⁴ Празновање Пурима заснива се на старозаветној легенди познатој под називом *Књига о Јестири*, тј. *Свитак о Естери (Мегилат Естер)* (*Biblija* 1990, 459–466; Воšković 1986, 57).⁵ Код различитих научника до данас постоје размимолажења по питању датирања времена настанка ове књиге, њеног ауторства и историјске тачности у њој записаних података (Sorić 1988, 88–89).

Овај празник је привукао пажњу многих антрополога, почевши од Фрејзера (Frazer 1935, 345–415). Посебно се издваја студија Цефри Рубенштајна у којој даје преглед најзначајнијих радова о овом празнику (Rubenstein 1992, 247–277). Рубенштајн посматра Пурим у светлу теорија Виктора Тарнера (Victor Turner), као *време лиминалности*, тј. период када хијерар-

⁴ Ђура Даничић у свом преводу Светог Писма Старог завета ово име помиње као Асвир (*Biblija* 1990, 459).

⁵ Поред превода Ђуре Даничића, Мегилат Естер на српском језику постоји и у преводу Исака Асиела (*Megilat Ester*. 2011. prev Isak Asiel. Beograd: Biblioteka Tefila).

хијски структурирано друштво прелази у „време ван времена“, у коме су друштвени односи уређени на „алтернативан начин“, што подразумева социјалну једнакост, укидање уобичајених друштвених улога, норми и разлика (Rubenstein 1992, 249–251).⁶ У српској етнологији и антропологији до сада овом празнику није било посвећено довољно пажње. Изузетак представља текст Хедвиге Бошковић у оквиру каталога изложбе *Празнични обичаји југословенских Јевреја*, у коме налазимо етнографске детаље о Пуриму код Јевреја на територији некадашње Југославије, углавном за период до Другог светског рата (Вошковић 1986, 57–67). (сл. 1)

Пурим је покретни празник који пада у периоду од краја фебруара до краја марта (Вошковић 1986, 58). У великом броју традиционалних заједница широм света празници су обележавани у фази смене годишњих доба (Ivanović-Barišić 2008, 260). Пурим се слави 14. и 15. дана месеца *адара* (фебруар – март). Други дан празника назива се и *Шушан Пурим*, по тадашњем персијском граду Сузи (савремени град Шуш у Ирану), у коме се одвија радња легенде (Вошковић 1986, 58). Према рабинским законима записаним у *Мишни*, Јеврејима у Београду као „утврђењу које је постојало и у време прве јеврејске државе“ дато право да Пурим празнују два дана (Hrabak 2009, 14).

Према легенди, цар Ахашвер је, приредивши забаву, хтео да покаже гостима своју супругу Вашти. Она одбија цареву наредбу. Да би показао свима у царству да жене треба да слушају своје мужеве, цар одлучи да себи пронађе другу жену. Пред њега доведу најлепше жене царства. Он изабере Јеврејку Естер. Међутим, њен отац Мардохај долази у сукоб са великашом Хаманом, јер одбија да му се поклони. У знак освете, Хаман код цара издејствује да се убије Мардохај и сви Јевреји у царству (Danon 1996, 63–66). Хаман жребом одређује дан погубљења Јевреја. Отуд назив празника *Пурим*, од речи *пуру* или *буру*, која на акадском или староасирском језику означава жреб или коцку (Вошковић 1986, 58). Естер, да би спасила свој народ, пости три дана, а затим спрема гозбу за цара. Тада му открива Хаманове намере и успева да измоли милост за свој народ. Хамана убијају, а Мардохај бива постављен за царског намесника. Естер и Мардохај пишу писмо свим Јеврејима царства са наредбом да овај догађај прослављају (Danon 1996, 63–66).

Из јеврејске заједнице у Персији, празновање Пурима пренето је затим у Јудеју и Израел. Према Хедвиги Бошковић, на популарност Пурима утицала је чињеница да је „свака генерација Јевреја у дијаспори морала да се суочи са неким Хаманом“ (Вошковић 1986, 60). Пурим је симбол борбе за опстанак јеврејског народа (Danon 1996, 63). Цефри Рубенштајн у својој студији о

⁶ Термин *лиминалност*, који користи Тарнер, потиче од латинске речи *limen* што значи праг. Више о Тарнеровој теорији лиминалности у тумачењу Цефрија Рубенштајна видети: Rubenstein 1992, 250–252.

Пуриму истиче да је то један од најзначајнијих јеврејских празника (Rubenstein 1992, 275–277).

Потребно је нагласити да постоје две различите врсте Пурима. Једна је празник Пурим у ужем смислу те речи, о коме је овде реч. Поред тога, постоји низ локалних празника који се такође називају *пурим*, али су настали као израз захвалности и сећање на локално избављење јеврејских заједница широм света. Ти пурими се славе сваке године на дан када је избегнута катастрофа (Воšković 1986, 60).

Од Хедвиге Бошковић сазнајемо да је посебни Пурим у Београду био познат под називом *Purim de Bilugrado*. Празновао се у спомен на спасење београдске јеврејске заједнице током српско-турског рата. Славио се на дан 19. сивана (мај–јуни) (Воšković 1986, 60). Према податку који сам добила током истраживања од београдског рабина Исака Асиела, овај празник се више не прославља. Непознато је када се празновање угасило, а рабинова претпоставка је да је до тога дошло услед уништења јеврејске заједнице током Другог светског рата.

По својим карактеристикама, Пурим је веома неуобичајен јеврејски празник. У *Књизи о Естер* се ни једном не помиње божје име, нити божја улога у избављењу Јевреја (Воšković 1986, 58; Rubenstein 1992, 275). Битно је да на овај празник рад није забрањен, а одобрава се и подстиче радост и весеље, што у јудаизму на празнике није уобичајено (Воšković 1986, 60).

Пет добрих дела (на хебрејском *мицвот*) које треба испунити за празник су: пост уочи празника (по угледу на Естерин пост), присуство јавном читању Мегиле (*Мегилат Естер*, тј. *Свитка о Естер*) у храму, слање дарова родбини и пријатељима, даривање деце и сиротиње и присуствовање пуримској забави (Воšković 1986, 60). Према рабину Асиелу, пуримска гозба мора да буде у току дана, а обавезно се служи вино. На Пурим су строго забрањени туга и пост. Чак и уколико се у породици деси смртни случај није дозвољено показивати жалост нити држати посмртно слово за време овог празника.

Сматра се да је обичај маскирања на овај празник настао у Италији у 15. веку под утицајем карневала. Маскирана деца су ишла од куће до куће, певајући песме, а заузврат су добијала слаткише. Осим у јавном простору, деца су долазила маскирана и у синагогу, увече и ујутро. Рубенштајн сматра да маскирање изражава „преокретни“ карактер овог празника (Rubenstein 1992, 256). (сл. 2)

Према Рубенштајну, *Књига о Естери* је заснована на мотиву *преокрета* (Rubenstein 1992, 252). Управо се зато на овај празник све одиграва супротно од устаљеног поретка ствари. Томе у прилог говори чињеница да у синагоги сви присутни седе обрнуто у односу на уобичајену ситуацију – младићи и деца тамо где иначе седе почасни чланови заједнице и обрнуто (Rubenstein 1992, 255). На Пурим се жене облаче као мушкарци, а мушкарци као жене, што је у јудаизму забрањено верским правилима (Rubenstein 1992,

256). У време овог празника све структуре заједнице се редефинишу, долази до прекорачење свих норми. Рубенштај чак сматра да је Пурим слика „света који ће доћи, тј. будућег века“. Он наглашава утопијски карактер овог празника који „осликава ослобођење од структуре, моћи, рангирања, подстичући склад, једнакост“ (Rubenstein 1992, 277). Осим *преокрета*, друга димензија лиминалности Пурима је *искуство заједнице* (Rubenstein 1992, 258). Обавеза слања хране представља акт повезивања, начин комуникације чланова заједнице (Rubenstein 1992, 259). Обавезно конзумирање алкохола представља једну од битних одлика Пурима (Rubenstein 1992, 258–259). Пурим има тенденцију да надиђе друштвене подвојености, супротно од јеврејске традиције да класификује и подели, држећи различите категорије одвојено. Рубенштај наглашава да је природа Пурима супротна од других јеврејских празника: „пуримски ритуали и обичаји премошћавају социјалне развојености у циљу стварања јединства. Ово се огледа у заједништву сиромашних и богатих, мушкараца и жена, Јевреја и оних који су изван њихове заједнице“ (Rubenstein 1992, 260).

Светковање Пурима у Београду

Традиција прослављања Пурима у Београду, али и у другим јеврејским заједницама широм бивше Југославије, после Другог светског рата није прекинута. Осим наратива саговорника који су учествовали у овом истраживању, о томе сведочи и богати фото-материјал из шездесетих, седмдесетих и осамдесетих година 20. века из приватних архива, а посебно из архиве Јеврејског историјског музеја у Београду. Међутим, анализа прикупљених података је показала да је у другој половини 20. века празновање овог првобитно верског празника имало претежно секуларни карактер. Наиме, према казивањима мојих саговорника, прослава Пурима у периоду од краја Другог светског рата па да средине деведесетих година 20. века није имала синагогалну димензију. Чланови београдске јеврејске општине организовали су пуримску приредбу-игроказ за дечије клубове и пуримску забаву-маскенбал за средњу генерацију. Према рабину Исаку Асиелу, „такав је био дух времена“.

Увод у прослављање Пурима почиње постом уочи празника на 13. адар, који је познат под назовом *Com Ester*, *Taanit Ester* или *Ester Tajnes*, што у преводу значи *Естерин пост*. Овај пост подразумева потпуно уздржавање од хране и пића од заласка до изласка сунца на дан празника. Хедвига Бошковић наводи да су се овог поста „Јевреји понегде строго придржавали, нарочито у побожним породицама, док се понегде потпуно изобичајо“ (Воšković 1986, 61). Међутим, ова ауторка не наводи хронолошку одредницу, у ком периоду су се верници придржавали поста и кад је напуштен. Према резултатима овог истраживања, ситуација се данас није пуно променила, јер тек неколицина верника практикује *Естерин пост*.

У синагоги се у предвечерје празника чита *Мегила – Свитаk о Естери*, тј. текст се рецитиује уз посебан напев. Према верским прописима, у

синагоги се чита само *Мегила* писана руком, на пергаменту, који обично има футролу од дрвета или метала (Danon 1996, 66). Ово читање се понавља и наредног јутра. У Београду је читање *Мегиле* обновљено 1996. године. Рабин Цадик Данон није имао свитак, већ је читао поједине одломке из књиге. Садашњи рабин, Исак Асиел, има подршку из Израела, одакле скоро сваке године уочи Пурима у београдску синагогу шаљу једног или двојицу кантора са *Мегилом*, вичних њеном празничном читању.

Према традицији, током читања при спомињању Хамановог имена, као и његове жене и деце, верници у знак негодовања стварају што већу буку, ударајући по клупама, док деца окрећу чегрталке и вичу. Оваква атмосфера утиче да Пурим представља омиљени јеврејски дечји празник (Воšković 1986, 61). Током читања *Мегиле* у београдској синагоги 2015. и 2016. године била је веома жива атмосфера. Деца су се играла у левом углу, близу улаза у молитвени простор, а било је и одраслих који су им се придружили седећи и лежећи на поду у духу пуримски опуштене атмосфере. (сл. 3) Маскирана деца су се слободно шетала и играла по храму. (сл. 4)

Од Арона Алкалаја сазнајемо да су деца у београдској старој синагоги на *Јалији* држала упаљене свеће у рукама (Alkalaj 1954, 146). Саговорница у овом истраживању, рођена 1978. године у Београду, сећа се свог детињег доживљаја Пурима:

„Моја прва сећања у вези Пурима датирају као фрагменти из најранијег детињства. Маскенбал је најзанимљивији. Кад сам била мала нисам схватала поенту целе приче. Рабин који је иначе озбиљан, тад се види у атипичном издању. То је тренутак кад је деци све дозвољено, може да се слободно трчкара по целој синагоги, галама је пожељна, нико те не умирује. То свако дете воли“.

У Београду, на вечерње читање *Мегиле* дође знатно више људи него ујутро. Пурим је покретни празник, тако да у зависности од тога да ли пада у радни дан или за викенд варира и број људи који дођу на службу у синагогу. На вечерњој служби која почиње у први сумрак (што је различито у односу на дужину дана, тј. доба године) буде од шездесет до стотинак људи. Ујутро дође од двадесет до тридесет људи. После се организује послужење, оброк. Вечерња служба за Пурим траје и до сат времена (иначе је око двадесет минута), због прекидања читања услед буке коју стварају присутни верници. Јутарња служба почиње у освит дана и траје око сат и по.

Тако је, примера ради, вечерња служба на Пурим 2016. године почела 23. марта у шест часова и петнаест минута поподне и трајала је око сат времена. Већина присутних, укључујући и рабина, дошла је маскирана. На Пурим 2015. године рабин је био обучен као жена, а 2016. као цедај из филма „Ратови звезда“. Иако се на Пурим подстиче „преступање граница“, ово истраживање је показало да су у београдској синагоги жене и мушкарци седели одвојено, и то мушкарци на клупама у средини, а жене са десне и леве стране. (сл. 5) Осим чланова београдске јеврејске заједнице, читању *Мегиле*

присуствовао је и мањи број Јевреја који су били у Београду у пролазу, било из туристичких или пословних разлога.

До Другог светског рата у ашкенаским заједницама дружине младића (тзв. пуримшилери) посећивали су домове изводећи игроказе о краљици Естер. У току пуримског весеља, маскирана деца и омладина обилазили су јеврејске домове, певали, играли, рацитовали шаљиве стихове. За узврат су их даривали новцем (Воšković 1986, 63). У Београду је после Другог светског рата, услед уништења јеврејске заједнице, овај обичај нестао. Једна саговорница, родом из Сарајева, која је као дете преживела холокауст, каже да су после Другог светског рата у Сарајеву обележавали Пурим скромно у кућним условима:

„Ја сам сарајевска Јеврејка. Сећам се једног Пурима који смо славили код моје ноне пре него што је 1948. отишла у Израел. Све је било јако скромно, јер је већина фамилије убијена. Нона је спремила вечеру, али су сви рођаци доносили понешто. Тата је био кројач, па је нама деци сашио торбице које смо тракама качили око врата. Нони смо честитали празник, љубили јој руку, а она нам је убацивала новчић у ту торбицу. Прво су вечерала деца, па одрасли који су пуно певали. Ми, деца, смо чекали да заврше вечеру, па су нам стављали по новчић у ту исту торбицу. Онда би се брже боље повлачили да спавамо, па смо прво бројали новчиће да видимо колико смо пара скупили.“

Београдски Јевреји су до Другог светског рата практиковали размену дарова у облику хране и посебно даривање сиромашних (Danon 1996, 66). Ритуално размењивање хране код Сефарда је обављано на тањирима који се називају *Platikus di Prim*, а код Ашкеназа *Šlahmones* (Воšković 1986, 61). За ту прилику пеку се традиционални колачи пуњени маком и орасима под називом *хоменташен – Хаманове уши*, и др. (Sorić 1988, 89). Од својих саговорника, потомака сефардских Јевреја сазнала сам да су београдски Сефарди за ове колаче користили орахе, а Ашкенази мак. Према резултатима истраживања, ова два обичаја – слање хране и даривање сиромашних –, после Другог светског рата спојена су у један.

До Другог светског рата Пурим се прослављао на нивоу кућних окупљања родбине, пријатеља и комшилука, али и у оквиру пуримских забава, тј. балова у организацији разних јеврејских културно-уметничких и добротворних друштава, нпр. Српско-јеврејског певачког друштва, Јеврејског женског друштва и Женског хуманитарног друштва *Добротвор* (Воšković 1986, 65–66). Приход од ових забава ишао је у добротворне сврхе (Воšković 1986, 66). После Другог светског рата настављен је обичај пуримских забава које је организовала Јеврејска општина Београда. Светковине су организоване у ресторанима бољих београдских хотела (*Метропол*), углавном не на сам дан празника, већ суботом, да би што више људи могло да дође. Током истраживања дошла сам до податка да је у Сарајеву постојао маскенбал, док се у Београду задржао само у оквиру дечјих приредби, а одрасли нису

практиковали потпуно костимирање, већ су углавном само стављали маске за очи и то ретко.

„У југословенском периоду нисмо имали никакве проблеме да слаavimo Пурим. На прославу смо доводили и пријатеље који нису Јевреји. У Сарајеву је био обавезан маскенбал. Срамота је била ко је дошао а није се маскирао. Ако ништа друго, на улазу је добијао маску. Сваке године неко је морао бити Аман, Мордехај, краљица Естер и све те пуримске улоге. Свако се трудио да измисли себе. Било је ту Индијанца, Арапа, Мадам Батерфлај. Обавезно сам се маскирала, нпр. у „продавачицу љубичица“. Једне године сам била Сунчица, а моја пријатељица Петар Пан.“

Дакле, незаобилазни део пуримске светковине који је постојао у контунитету и у југословенском периоду, па све до данас, јесу дечије пуримске приредбе које организују јеврејске школе или општине (Вошковић 1986, 67). Анализом фото-материјала из архиве Јеврејског историјског музеја можемо да констатујемо да су се деца маскирала углавном у ликове из пуримске легенде, али и друге, као, на пример, каубоје, Индијанце, пахуљице, принцезе и сл. (сл. 6, сл. 7) Деца су певала и рецитовала, изводила пригодне играчке са пуримском тематиком. Млади, од тинејџерског узраста па до тридесетак година старости, организују своју пуримску маскирану забаву.

Међутим, и млади и деца учествовали су у извођењу аматерских представа са пуримском тематиком. При београдској јеврејској општини постоји аматерско позориште *Краљ Давид*, основано 1986. године. Активности позоришне групе су усмерене првенствено на рад са младима, средњошколском и студентском популацијом. Позориште је до сада извело преко двадесет различитих позоришних комада и играказа. У свом репертоару посебно негују различите библијске теме и дела јеврејских аутора. Позориште током протеклих тридесет година самопрегорно волонтерски води Миријам Салом, професор енглеског језика. Она пише сценарије, режира представе и аранжира песме. Према њеним речима: „у позоришту деца уче традицију, историју, Библију. Њима су главни мотиви за долазак дружење и путовања.“ Етнички састав је мешовит, у позоришној групи има доста деце која нису пореклом Јевреји, већ долазе из српских породица. На тај начин, ово позориште добија димензију мисионарења јеврејске културе. Салом је до сада урадила око осам различитих верзија пуримске представе за децу, прилагођавајући је у складу са *захтевима времена*: „постоје стари игракази, али нису довољно сценични за децу која расту у модерном добу.“ Представа је урађена као мјузикл, траје сат и по и веома је захтевна за децу школског узраста, која глуме певајући сефардске мелодије, плешу и изводе различите акробације. Осим у згради ЈОБ-а, представе изводе по позиву и у другим јеврејским општинама и на другим гостовањима.

Саговорница српско-јеврејског порекла о својим сећањима на пуримске дечје забаве каже:

„Прва сећања на Пурим су из дечјег узраста, крајем осамдесетих. Нисам се нешто маскирала, само маска преко очију. Биле су представнице за децу. Гужва, весели људи около, опуштеност. Баба-тетка је слала пуримску храну. Није никад говорила називе јела. После сам сазнала да се ти колачи зову *Хаманове уши*. Она то није наглашавала. Преживела је Други светски рат. Скоро све рођаке су јој побили.“

Од средине деведесетих година 20. века, пуримска забава се организује и у згради синагоге. Након свечаног читања *Мегиле*, сви присутни су позвани да остану на послужењу. Већина је маскирана, укључујући и рабина, који се труди да направи што веселију атмосферу. Кантори из Израела тада свирају и певају јеврејске песме, а у програму учествује и београдска плесна група *Нахар Хаеш*, која изводи традиционалне израелске плесове. Саставни део прославе је томбола са вредним наградама. Пуримском слављу присуствују и угледне званице, па је тако фебруара 2015. године јеврејску заједницу у Београду посетио и оскаровац Ричард Драјфус са супругом, откривши том приликом да је „своје прве кораке у свету глуме направио у оквиру пуримске позоришне представе, јер је са девет година играо Хамана.“ (Јеврејска општина Београд 2015).

Након читања *Мегиле* на Пурим 2016. године забава није била у синагоги, већ у згради Јеврејске општине. Осим људи који су били на богослужењу, ту се окупио знатно већи број људи који није био у синагоги. Било је гостију из других јеврејских општина (нпр. Панчево), угледних званичника, као и пријатеља чланова јеврејске заједнице. Доста званица је било маскирано. (сл. 8) Свечани програм се састојао од наступа српско-јеврејског хора „Браћа Барух“, са маскираним хористима, (сл. 9) и дечје плесне нумере, (сл. 10) оперских арија итд. Током вечери, госте је забављао ансамбл забавне музике.

Јеврејска омладина Београда сваке године организује свој засебни маскебал у згради Јеврејске општине, који је отворен за све, дакле и за оне који не припадају јеврејској заједници. Овај маскенбал се не организује на сам дан Пурима, већ за најближи викенд. Присутни се маскирају на различите начине. Уобичајено има највише ликова из пуримске легенде (Естер, Ахашвера и др.), али и из других библијских прича (нпр. Јуда Макабејац). Осим тога, буде велики број доктора и докторки, Римљана, војника, Снежана, Бетмена и сл. Постоје веома маштовите креације, као нпр. *глава у фрижидеру*.⁷ На омладинској забави 2016. године, између осталих, био је и један пар младих људи маскираних у „пуримској традицији“ замене улога, где су се обукли као *штрумфови* и то девојка као *штрумф*, а младић као *штрумфета* (сл. 11). Музички репертоар садржи поједине јеврејске песме, али су већи део ипак уобичајене популарне мелодије.

⁷ Маска се састоји од два фрижидерска спрата направљена од стиропора која се ставе на главу. Унутра су залепљена зрна грашка, папир од сладолед. Коса је испрскана белим спрејем да изгледа као залеђена.

Пуримска журка јеврејске омладине 2015. године разликовала се у односу на све дотадашње, прекорачивши различите културолошке границе. Том приликом је, између осталог, нарушена светост Шабата. Наиме, табуисано време најсветијег јудејског дана, суботе, почиње са заласком сунца у петак и траје до заласка сунца у суботу (Danon 1996, 7–18). Маскенбал хуманитарног карактера је почео у петак, у десет сати увече, и трајао је до суботе у четири сата ујутру. Према јудејским верским прописима, уколико Пурим падне у суботу, он се пребацује на други дан, јер је Шабат већи по значају и није у складу са веселом пуримском атмосфером. Иако процес ревитализације верског живота јеврејске заједнице траје последњих двадесет година, ипак јеврејска омладина није послушала рабинов апел да се журка пребаци на погоднији дан. Показало се да је удобност „журке у петак увече“ изнад верских табуа. Овај маскенбал је окупио око 400 људи, међу којима велики број пријатеља јеврејске заједнице. Забава је концептуирана у оквиру неколико бина са више ди-џејева. Музика је надишла границе ЈОБ-а, тако да су звучним путем у пуримску светковину нехотице били укључени сви житељи околних стамбених зграда. Према председнику ЈОБ-а Данијелу Богуновићу, суштина ове прославе је „отварање јеврејске заједнице према окружењу“.

Закључак

У светковању Пурима уочавају се званични – јавни институционализовани и приватни приступи обележавању празника. Када говоримо о институцијама, издвајају се секуларни (Јеврејска општина Београд) и сакрални (синагога) контекст. Приватна сфера подразумева личну иницијативу људи који обележавају Пурим у својим домовима.

Анализа података добијених током овог истраживања показује вишеслојну дијахронијску трансформацију функције празника Пурима у Београду. У периоду до Другог светског рата био је наглашен религијски и традиционални аспект празника. У периоду од краја Другог светског рата па све до средине деведесетих година 20. века, Пурим се празновао секуларно, као сећање на културно наслеђе, без религијског аспекта. Трећа фаза, која је започела од средине деведесетих година, траје до данас. Карактерише је покушај ревитализације религијског живота и, у том контексту, празника Пурима.

Овај празник је због свог веселог карактера и маскенбала био погодан за прославу и у секуларизованој јеврејској заједници. Код својих саговорника констатовала сам два различита приступа јеврејском идентитету. У прву групу спадају они који свој јеврејски идентитет доживљавају као етнички. За њих то не повлачи аутоматски и практиковање јудаизма. То су чланови београдске јеврејске општине који не само да нису посећивали синагогу, већ су били чланови комунистичке и касније социјалистичке партије. Они су деценијама радо обележавали Пурим на свој начин, као део свог етничког идентитета и културног наслеђа. Са друге стране, постоји приступ по коме је

Пурим искључиво верски празник. Овакав став имају углавном особе које су прешле у јудејство, а нису пореклом етнички Јевреји, већ су, на пример, Срби или су из мешаних бракова.

Примећује се разлика у карактеру и атмосфери забаве која се организује у синагоги и у београдској јеврејској општини. Синагогални концепт је обојен јеврејском традицијом, како музиком тако и плесовима, док омладина у општини организује савремену журку секуларног карактера где се не поштује светост суботњег дана. Дакле, запажају се две супротне тенденције. Прва је верска, усмерена ка јудаизацији заједнице, и друга, омладинска, која подразумева „отварање према свету“ и путем журки привлачи и нејевреје, па макар и на табуисани дан Шабата. Време ће показати који аспект ће преовладати у овој расцепљености између религијског и секуларног приступа.

Припрема пуримске светковине мобилише све чланове београдске јеврејске заједнице, као и њихове пријатеље. Чланови породице се окупљају промишљајући маске и костиме, као и припремајући храну и њено даривање. Преношење јеврејске културе и традиције одвија се посредством припреме пуримских приредби, игроказа и позоришних представа, при чему старији чланови преносе своја знања млађим.

Пуримска свечаност доприноси видљивости београдске јеврејске заједнице у јавној сфери, повезивању њених чланова и комуникацији са окружењем. Пурим има дијахронијски битну улогу у формирању културног идентитета београдске јеврејске заједнице. Са друге стране, овај празник се одвија по устаљеној структури, заједничкој за све Јевреје, тиме их повезујући. Пуримски маскенбал је битан симболички маркер јеврејског културног наслеђа Београда.

Литература

- Alkalaj, Aron. 1954. „Purim u jevrejskoj mahali“, *Jevrejski almanah*. Beograd.
- Biblija ili Sveto Pismo Staroga i Novoga Zavjeta*. 1990. Stari Zavjet preveo Đura Daničić. Novi Zavjet preveo Vuk Stef. Karadžić. Beograd: Biritansko i inostrano biblijsko društvo.
- Beogradska sinagoga. http://www.beogradskasinagoga.rs/O_SINAGOGL.html (Accessed February 12, 2015)
- Bošković, Hedviga. 1986. „Purim“, *Izložba praznični običaji jugoslovenskih Jevreja*. Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. Beograd: Savez Jevrejskih opština Jugoslavije.
- Čvorović, Jelena. 2015. „Fertility Differentials Among Serbian Jews“. *Journal of Modern Jewish Studies*, 14(2): 213–228.
- Čvorović, Jelena, Nikolić, Kosta. 2015. „Differential Reproductive Success among the Serbian Jews“. *Mankind Quarterly*, 55(3): 297–324.

- Dajč, Haris, Samardžić, Nikola. 2012. „Belgrade synagogues after WWII“. *Architecture and Ideology*. Edited by Vladimir Marko, Mirjana Roter Blagojević, Marta Vukotić Lazar. Belgrade: Faculty of Architecture, University of Belgrade: 1–9.
- Danon, Cadik. 1996. *Zbirka pojmova iz judaizma*, Beograd: Izdanje Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije.
- Frazer, James George, 1935. *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion*. 3rd ed. New York, 9:345–415.
- Hrabak, Bogumil. 2009. *Jevreji u Beogradu do sticanja ravnopravnosti (1878)*, Etnološka biblioteka knj. 4. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Ivanović Barišić, Milina. 2006. „Tradicionalna religioznost i revitalizacija pravoslavlja devedesetih godina 20. veka.“ Zbornik radova *Svakodnevna kultura u postsocijalističkom periodu u Srbiji i Bugarskoj: Balkanska transformacija i evropska integracija*, knj. 22. Beograd: Etnografski institut SANU: 123–134.
- Ivanović Barišić, Milina. 2008. „Vreme praznika“. Zbornik radova *Slike kulture nekda i sad*, knj. 24. Beograd: Etnografski institut SANU: 257–268.
- Jevrejska opština Beograd. <http://www.jobegrad.org/> (Accessed September 4, 2015)
- Lynn, R., Čvorović, J. 2015. „The Intelligence of Ashkenazi and Sephardi Jews in Serbia“. *Mankind Quarterly*, 55(3): 352–359.
- Megilat Ester*. 2011. prev Isak Asiel. Beograd: Biblioteka Tefila.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Stanovništvo. Nacionalna pripadnost: Podaci po opštinama i gradovima*, 2012. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Prelić, Mladena. 1998. „Obnova svetosavski proslava kod Srba u Budimpešti“. *Glasnik EI SANU*, XLVII. Beograd: Etnografski institut SANU: 121–134.
- Rubenstein, Jeffrey. „Purim, Liminality and Communitas.“ *AJS Review*, Vol. 17, No. 2 (Autumn 1992). Cambridge University Press on behalf of the Association for Jewish Studies Stable: 247–277.
- Sindik, Dušan I. 2009. „Pogled na prošlost Jevreja Jugoslavije“. *Mi smo preživeli...5. Jevreji u holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej / Savez jevrejskih opština Srbije: 445–459.
- Sorić, Ante, prir. 1988. *Židovi na tlu Jugoslavije*. Katalog izložbe. Zagreb: Muzej MTM.
- Vlahović, Petar. 1994. *Narodi i etničke zajednice sveta*. Beograd: „Vuk Karadžić“.
- Vučina Simović, Ivana, Filipović, Jelena. 2009. *Etnički identitet i zamena jezika u sefardskoj zajednici u Beogradu*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Слика 1. Пуримски бал у Београду 1938. године, свечана сала зграде Јеврејске општине Београд (фото-документација *Верски живот*, КЗ-Ф1, Јеврејски историјски музеј, Београд)

Слика 2. Дечји пуримски маскенбал, Загреб 1928. године (приватна архива Рубена Фукса, председника Савеза јеврејских општина Србије)

Слика 3. Пурим у Београду, синагога *Сукат Шалом* 23. март 2016. Фотографија: Гордана Благојевић

Слика 4. Пурим у Београду, синагога *Сукат Шалом* 23. март 2016. Фотографија: Гордана Благојевић

Слика 5. Пурим у Београду, синагога *Сукат Шалом* 23. март 2016. Фотографија: Гордана Благојевић

Слика 6. Пурим у Београду шездесетих година 20. века. (фото-документација *Верски живот*, Јеврејски историјски музеј, Београд)

Слика 7. Пурим у Београду, синагога *Сукат Шалом* 23. март 2016. Фотографија: Гордана Благојевић

Слика 8. Пурим у Београду, зграда Јеврејске општине Београд, 23. март 2016. Фотографија: Гордана Благојевић

Слика 9. Пурим у Београду, зграда Јеврејске општине Београд, 23. март 2016.
Фотографија: Гордана Благојевић

Слика 10. Пурим у Београду, зграда Јеврејске општине Београд, 23. март 2016.
Фотографија: Гордана Благојевић

Слика 11. Пурим у Београду, омладинска забава, зграда Јеврејске општине Београд, 19. март 2016. Фотографија: Гордана Благојевић

Примљено / Received: 22. 02. 2016.
Прихваћено / Accepted: 19. 09. 2016.